

Izceļošana

(Martins Grāls 2009, Rīgā)

Pols de Lagārs (1827-1891) rakstīja: “Nācijas ir personības, un tām ir ideja, kurai dzīvot ir to vienīgais pienākums.”^[1] Tika runāts arī par īpašu “Vācijas aicinājumu” pasaules vēsturē. Šis Legāra teikums, kas ilgu laiku bija tāda kā eiropiešu ābeceš gudrība, pēc otrā pasaules kara ir kļuvis neiespējams. Vai kāda nācija ir gudrāka, labāka, izglītotāka vai ļaunāka par citu? Es apzināti sāku ar šām pārdomām, tāpēc ka šodien mēs atceramies baltvācu izceļošānu uz “Vartes novadu”, un tas varētu mūs kārdināt pārāk bieži runāt par “vāciešiem”, “latviešiem” vai “krieviem”. Neba tikai baltvācieši repatriējās priekš 70 gadiem; šī akcija bija daudz plašāka un nodarīja daudz posta visai Eiropai un pasaules tautām. Repatriācija bija tikai plašāka procesa daļa.

Kā lai mēs tagad iztulkojam vareno lēmumus, kas bija par iemeslu tam, ka 1939. gadā šie dzīvojošie vācieši atstāja Latviju un Igauniju – savu dzimteni? Kādā notikumu kārtā var iekļaut izceļošānu? Tagad par to domājot, arvien prasās uzdotams arī jautājums par vainu: vai tam tā bija jānotiek? Kurš vainojams to ļauno gadu izceļošānās, spaidu migrācijās, genocīdos un kara noziegumos? Tādi kara noziedznieki kā Ādolfs Eichmanis slēpjas aiz pavēlēm. Staļins, kurš par savām slepkavībām nekad nav atbildējis tiesas priekšā, aizbildinājās ar teorijām. Viņa aparāta komandai nav bijis jāatbild par saviem darbiem. Vai viņš patiešām ticēja, ka ir kalpojis svētīgai cilvēces attīstībai?

Ir bijuši uzskati, kas valdījuši ne vien pār atsevišķiem cilvēkiem, bet gan veselām sabiedrībām. Funkcionāri un filozofi, mākslinieki un arī vienkārši pilsoņi ir ticējuši esam labus un nepieciešamus tādus darbus, no kuriem vēlākās paaudzes var tikai ar

šausmām novērsties. Pat mācītāji, piemēram, priekš simt gadiem it kā pašu par sevi saprotamu sludināja domu, ka kara gadījumā Dieva baušļi nav spēkā. Kas viņus paveidināja sludināt pašiem pret savu evaņģeliju?

Jaunai demokratijai ir tieksme balsot pašai pret sevi – tā ir bijis jau kopš Lielās franču revolūcijas. Taču arī diktātoriem arvien ir bijis vajadzīgs tāds kā savas virskundzības attaisnojums: teorija, kas iemieso viņu politiku vai – kā Vācijā un Padomju Savienībā – pseudoreliģiski apgalvojumi, kas liecina, ka pašreizējiem valdītājiem ir kādas dabiskas bioloģiskas vai sociālas tiesības un ka viņi ir katrā ziņā nepieciešami. Aristokrātisko dzimtas tiesību vietā tagad bija stājusies ne vien tautas balss, bet gan apgalvojums par to, kas tautai labs un derīgs. Vai šās teorijas ir bijušas ļaunuma cēlonis jeb priekšplānā izvirzīti māņi, meli? Vai labticīga fatālu maldu pieņemšana mīkstina vainu?

Priekšnoteikums Baltijas vācu repatriācijai uz tikko okupēto Rietumpoliju bija 1939. gada 23. augustā parakstītais neuzbrukšanas pakts starp Vāciju un Padomju Savienību. To parakstīja tikai dažas dienas pirms uzbrukuma Polijai.^[2] Kad pēc pievienotā protokola parakstīšanas 28. septembrī – tātad dažas dienas pēc tam, kad vācu armija no rietumiem (1. IX) un sarkanā armija no austrumiem (17. IX) bija pilnīgi okupējušas un likvidējušas Poliju – tika plānota un steigšus īstenota šī izceļošana, gan vācieši, gan latvieši, protams, jautāja, kas īstenībā notiek. Atšķirībā no parastiem krimināliem gadījumiem šeit jautājums bija ne tik daudz par to, kas vainīgs, bet gan par to, kas kuŗam padomā un kurp tas viss novedīs. Viņi vismaz gribēja saprast, kas ar viņiem noticis. Bet saprašana notiek tikai paša akceptēta resp. ar saprātu izsekojama modeļa ietvaros. Ne baltvācieši, ne latvieši toreiz nebija ne vienas, ne otras lielvaras daļa ne pa labi, ne pa kreisi. Arī lielvaru loģika nebija vienāda.

Nacionālsociālistu plāni Baltijā

Valsts, kas balstās uz ideoloģijas un propagandas, no vienas puses rīkojas caurskatāmi, bet no otras puses arī irracionāli. Propaganda no vienas puses rāda rīcības oficiālo pamatojumu, no otras puses tā arvien ir saistīta ar melu un viltus elementu. Propaganda gan atklāj oficiālos rīcības motīvus, taču arī klaji cenšas kādu par kaut ko “pārliecināt”, mainīt kāda viedokli, ar kādu manipulēt. Tā grib kādu “pierunāt”, proti, propagandists nepieļauj iespēju, ka arī viņš pats ļautos citiem ietekmējams. Tas ir ārkārtīgi negodīgs sarunas veids. Tādā veidā bija veidota visa Lielvācijas valsts ar savu unifikāciju un vadonisko hierarchiju (“vadoņa principu”). Valsts ideoloģija bija pavēlēta, cilvēkam bija jādomā saskaņā ar to, tāpat kā ir jāpaklusa pavēlēm, it kā “tautas”, nācijas labuma pēc.

Atšķirībā no Staļina ideoloģijas Vācijā nacionālās idejas, rasisma un citu radniecisku priekšstatu formulējumos vispirms valdīja dažādība.^[3] Īpaši labi to var novērot teoloģijas jomā. Tie profesori un mācītāji, kas bija “nacionāli noskaņoti”, pieklāvās

“kustībai” un to atbalstīja, lietoja ļoti dažādus argumentus. Diez vai kāds no viņiem uz savu teoriju pamata būtu aizbildinājis nāves nometnes vai gribējis provocēt karus. Taču viņiem visiem bija kopīgas pamatlīnijas un viņi nepretojās nacionālsociālistu partijai, būdami ar to vienis prātis itin daudzos maldos. Atšķirība starp viņiem un partiju bija pirmām kārtām tāda, ka šī par žīdiem, čigāniem un homoseksuāliem un garīgi slimiem cilvēkiem ne tikai nelabvēlīgi izteicās, bet tos arī apcietināja un lika nogalināt. Plaši iedzīvotāju slāņi domāja tādās katēgorijās kā rase (asins un zeme), tauta (nacionālas vērtības) un liktenis (kas zināmā mērā atbilda komunistu postulētajai “vēsturiskajai nepieciešamībai”).

Piemēram, nav viegli atšķirt Alfreda Rōzenberga un Ādolfa Hitlera nolūkus. Abas teorijas rada iespaidu, ka personiskiem motīviem, piemēram, varaskārei, cīņai par stāvokli nacionālsociālistu hierarchijā vai teorijas autora raksturam tanīs nebūtu nekādas nozīmes. Viņi rīkojās tā, it kā runa būtu par objektīvu (nepersonisku) vēstures zinātni. Arī tas diktātoru rīcību darīja neraurredzamu un neparedzamu. Ideoloģija rada iespaidu, ka tā ir objektīva un zinātniska, tātad galu galā neapstrīdama. Taču patiesībā tai jāuzvar cīņā par varu un tai nepieciešams milzums funkcionāru, kas to realizē.

Alfreds Rōzenbergs (dz. 1893. g. Rēvelē; sodīts ar nāvi 1946. g. Nūrnbergā) droši vien jutās ne tikai kā sava vadoņa piekritējs, bet arī viņa konkurents. Viņš, kā zināms, bija baltvācietis, kas šeit Rīgā kopš 1910. gada studēja architektūru. Viņa grāmata “20. gadsimta mīts” (publicēta 1930. gadā) blakus Hitlera “Manai cīņai” varbūt bija pats ietekmīgākais nacionālsociālistu ideoloģijas darbs.

Kādi ideoloģiski iemesli lika Hitleram un viņa stābam nolīgt ar Staļinu tādu līgumu, kas atdod Staļina rokās Baltijas republikas un spiež vāciešus izceļot? Šī izceļošana bija daļa no plašākas pārmitināšanas politikas. Jāpārceļas bija arī citiem, līdz pat Melnajai jūrai dzīvojošiem vāciešiem un pat Dienvidtiroles vāciešiem no fašistiskās Itālijas. Lai šo pasākumu attaisnotu, tika izplatītas kartes, kurās Eiropa bija sadalīta “etniski”. Tiesa gan, izceļotājiem nebija jāiedzīvojas jaunajās vietās. Hitleram ar viņiem acīmredzot bija padomā kas vairāk – vēlāk viņiem bija jāapmetas “Austrumzemē”. Tas skan pretrunīgi, jo no turienes taču viņi bija nākuši. Taču Hitlers domāja tautu un rasu psiholoģijas katēgorijās. Līdzīgi Polam de Lagāram viņš turēja tautu par organismu, kas jāaudzina kā bērns. Tautas gara izglītošana un tautiska atdzimšana^[4] bija politiski mērķi. Hitlers neuzlūkoja tautas kā mēmas masas, bet gan kā nepieciešamas manipulācijas objektus. Vai kāds atsevišķs cilvēks drīkst un var piederēt pie “tautas ķermeņa”, to nenoteica vis viņa intelektuālās kultūras spējas, bet gan bioloģiskā piederība pie rases. Fašisti okupētajos apgabalos no tiesas lika veikt pseudo-medicīniskus cilvēku pētījumus, lai parbaudītu, kurās tautas ir ģermānizējamas un kurām ir lemts kļūt par āriešu kalpu tautām. Pie nākotnes aristokratijas varēja piederēt tikai rasiski tīri ārieši. Katram pilsonim bija jāpierāda sava āriskā izcelsme.

Lai soli pa solim realizētu šo neprātīgo Eiropas hēgemonijas plānu, tika okupēta Polija. Žīdus aizveda uz Treblīnku, kur vairums no viņiem aizgāja bojā. Daudzus poļus (V tautas saraksts – “nepārvācināmie”) deportēja uz “Polijas ģenerālgubernātūru”, kur viņus gaidīja vācu varas šausmas. Viņu dzīvokļos tagad ienāca baltvācu

izceļotāji – līdz tam laikam, kad viņi kara beigās kā bēgļi aizplūda uz rietumiem.

Tāda veida apiešanās ar cilvēkiem īpaši skaidri izpaudās Valsts slepenpolicijas (“Gestapo”) un paralēlā SS reichsfirera Drošības dienesta (“SD”) rīcībā. Slepenajam dienestam bija policijas funkcijas. Tas bija valdošās partijas kliķes instruments, un tam bija jāatklāj tas, kas bija apslēpts: piederība rasei, tautas īstās domas un pielāgošanās (lasi: paklausības) pakāpe. Pie tam atsevišķs cilvēks nenozīmēja neko, bet kopīgā “lieta” – visu. Atsevišķa persona bija valstiskas rīcības objekts, bet cilvēks kā “subjekts” jau bija kļuvis par lamu vārdu.

Staļina nacionālā politika

Staļinam bija pilnīgi citāda attieksme pret sabiedrību un vēsturi, un viņš nav vienkārši pielīdzināms Hitleram un viņa ideoloģijai, jebšu viņi abi bija 19. gadsimta bērni, parādījās kultūrvēsturiski radnieciskos apstākļos un abi bija moderni diktatori. 1921. gadā Staļins principiāli izteicās par nacionālītāšu jautājumu.^[5] Nacionāli kultūrālu patstāvību viņš noraidīja.^[6] Šo formulējumu viņš uzskatīja par “bundisku”, tātad židisku.^[7] Staļins drīzāk pieļāva relatīvu nacionālu autonomiju aiz pragmatiskiem apsvērumiem. (Pārsteidzīga) rusifikācija novestu tikai pie tā, ka no citu tautību cilvēkiem nevarētu iznākt patiesi komunisti, jo dziļāk domāt un just viņi varētu tikai savā dzimtajā valodā. Viņa prioritāte bija komunistu ideoloģijas pieņemšana, kas nozīmēja pakļaušanos partijas vadībai Maskavā. Nacionālās īpatnības Staļinam bija otras šķiras vērtība. No otras puses viņa “komūnisms” visnotaļ bija identificējams ar to, kāds Maskavā tika realizēts un pavēlēts. Pasaules revolūcija, gadiem ritot, atkāpās aizvien tālāk notālē. Drīzāk pastāvēja īpašs krievu (t. i. ļeņiniski staļinisks) komūnisms, kam bija pretenzijas uz tiesībām arī starptautiskā līmenī noteikt pasaules komūnistu partiju kursu. Tas bija saistīts arī ar to, ka ideoloģiskos jautājumos Staļins necieta konkurentus, jo ideoloģija viņam bija tas pats kas viņa personiskā “revolūcijas” vadoņa vara. Nacionāli kultūrālas patstāvības jēdziens jau tīri valodiski viņam bija nejēdzīgs, kā viņš rakstīja. Patstāvība viņam pati par sevi šķita miglaina. Nekam tādām viņa domās nebija vietas, jo saskaņā ar viņa ideoloģiju visu noteica filozofisks dabas jēdziens, kas neparedzēja brīvību patstāvības nozīmē.

Tādējādi līgums ar Hitleru, kas izraisīja (atkārtotu) Polijas likvidāciju, bija pilnīgi atbilstošs tam veidam, kādā Staļins mēdza īstenot vēsturi. Atsevišķa persona viņam nenozīmēja neko, kā to rādīja trīsdesmito gadu staļiniskais valsts terors. Partijas priekšsēdis jutās tā, it kā pati vēsture viņam būtu devusi tiesības pavēlēt apmēram 10 tūkstošu poļu virsnieku nošaušanu pie Katiņas. Ar pārbaudītām manipulācijas, klaju melu, kollaborācijas un varas metodēm tagad arī Baltijas valstis tika okupētas, vēl gan ne rusificētas, taču jau ideoloģizētas un kolonizētas. Staļina politika tiecās pēc varas paplašināšanas. Komunistu varas teritorijas paplašināšana viņam šķita tikai dabiska, tāpēc ka cilvēces vēsture tiecās uz drīzāku viņa partijas kundzību. Tāpēc arī uzvara pār fašismu viņam vēlāk nozīmēja savas varas sfairas izplatību pār

Austrumeiropu, turklāt vēl ar Rietumu varu svētību.

Arī Staļinam deportācija un plaša tautu apspiešana bija parasti varas līdzekļi. Piemēram, lai pēc kara fiksētu 1939. gada oktobra robežas saskaņā ar Hitlera un Staļina paktu, viņš lika poļiem masām pārcelties no austrumiem uz vecajiem Austrumprūsijas, Rietumprūsijas, Silēzijas un Pomerānijas apgabaliem austrumos no oāderas, no kuŗiem jau bija padzīti vācu iedzīvotāji. Citāds nolūks bija deportācijām Latvijā un Igaunijā. Tās bija domātas iebiedēšanai un tādas nacionālās politikas īstenošanai, kuŗas mērķis visupirms bija ieperināt komunistu ideoloģiju sirdīs. Tāds bija arī bēdīgi slavenā slepenā dienesta uzdevums: Staļins raudzījās, lai masas bez ierunām tiktu asimilētas komunistiskajā domāšanā. Iekšlietu tautas komisāriāts bija vairāk nekā tikai slepenpolīcija Staļina varas uzturēšanai. Tam bija jāizskauž katrs patstāvības iedīgļis. Pat viņa draugi nedrīkstēja darboties bez baiļu un justies droši. Arī slepenā dienesta iekšienē, kā kādā mafijas struktūrā, valdīja visupirms bailes. Propaganda un aģitācija, akla paklausība un funkcionālitate bija nostājušās sirdsapziņas vietā.

Repatriācija Latvijas perspektīvā

Diktatora Ulmaņa paustais nacionālisms deva latviešiem priekšroku pret žīdiem un vāciešiem. Taču tas nebija ne rasisms, ne komunistu ideoloģija. Latviešiem bija priekšroka vienas valsts robežās. Latvija drīkstēja būt dzimtene arī “minoritātēm”, kaut arī tām bija ierobežotas tiesības. Ulmanis jutās kā savas nācijas un līdz ar to arī viņa zemē mītošo minoritāšu vadonis. 1928. gada Meijera leksikons, kas toreiz bija atrodams visās lielākajās Latvijas bibliotēkās, atspoguļo toreizējo priekšstatu par “minoritāti”: “Valsts tautā (saimniektautā) ģeografiski iekļauti mazākā skaitā esoši citu nāciju (viestautu, sveštautu) piederīgie, kas atšķīras no tiem ar cilmi, valodu, reliģisko piederību, tikumiem un vēsturi.”^[8]

Kaut arī Ulmanis lūkoja iztikt bez parlamentāras demokratijas, Hitlera un Staļina pakts un tā sekas Latvijai vienu pēc otras uzspieda tādas valsts koncepcijas, kas bija fundamentāli pretējas tās īpatnīgai valsts koncepcijai. Apzīmējums “okupācija” te ir pilnīgi korekts. Okupācija senāk nozīmēja bezsaimnieka mantas piesavēšanu.^[9] Fašistu valdība tēloja kungu tautu, rūgti atgādinot tos laikus, kad vācu baroni latviešus uzskatīja par kalpojošu “zemnieku tautu”. Turpretim komunistu valdība atvasināja savu vadonību no kādas postulētas vēsturiskas nepieciešamības, saskaņā ar ko nacionālai patstāvībai nebija nekādas nozīmes. Tāpēc Latvijas nacionālo valdību Staļins bez sirdsapziņas pārmetumiem varēja likvidēt. Komunisti domāja, ka viņiem ir augstākas tiesības valdīt masas Latvijā, vienalga, vai latviešus, žīdus, vai vecticībniekus krievus, valdīt no partijas centrāles Maskavā resp. likt valdīt Latvijas vietējiem komunistiem.

Šās okupācijas nebija tikai ārēji akti vien. Vācieši, juzdamies spiest paklausīt “vadoņa aicinājumam”, uzskatīja par nepieciešamu padoties. Pārējiem Latvijas pilsoņiem

nācās parādīt okupantu varām arī iekšēju paklausību. Tā sniedzās no pasīvas paklausības līdz pat aktīvai dalībai varā. Aktīva vai pasīva pretestība tikpat kā nebija iespējama, un tai bija izņēmuma raksturs. Arvien draudēja dažādu veidu iznīcināšana un izraidīšana, no deportācijām līdz pat nāves sodiem, masu nošaušanām un noņemēm. Tās uzskatāmi demonstrēja iedzīvotāju nevarību.

Kā var spriest pēc skopajiem vācu evaņģeliskās baznīcas avīzes izteikumiem par izceļošanu, baltvācieši vilcinoties mēģināja uzņemties viņu “ciltij” uzticēto “vēsturisko” uzdevumu un kļūt par nākamajiem austrumu kolonizātoriem. Piemēram, bīskapa Pölchaua balss šai jautājumā skan, protams, distancētāk, taču arī viņš neredzēja citas iespējas kā ar savām draudzēm ļauties pārmitināšanai.

Taču arī Staļina aplēsumi attaisnojās. Kad Padomju Savienība bija pārņēmusi varu Latvijā, tur atradās cilvēki, kas bija gatavi aktīvi iesaistīties valsts struktūrās. Un otrādi – kad Maskava bija pazemojusi latviešu nāciju, atradās gana daudz cilvēku, kas bija gatavi iekļauties Hitlera SS vienībās, maldīgā cerībā saprotot šo divīziju cīņu kā cīņu par neatkarību. Īpaši traģiski bija tas, ka arī daži Latvijas pilsoņi bija gatavi aktīvi piedalīties klajos nacistu noziegumos pret cilvēci. Tāpat, protams, atradās latvieši, kaut arī tādu bija daudz mazāk, kas, piemēram, glāba žīdu dzīvību.

Tauta, rase, šķira, kultūra un atsevišķs cilvēks sabiedrībā

Šā virsraksta jēdzienos atspoguļojas dažādi modeļi, paradeigmas, kā tagad mēdz sacīt. Pasaules kari mums pavisam noteikti ir mācījuši aplūkot šos domāšanas modeļus kritiski. Kas ir tauta? Bioloģiska kategorija tā droši vien nav. Piederība pie kādas rases nekā neizsaka par cilvēka vērtību vai garīgajām spējām. Arī šķiru sabiedrības schēma neatbilst mūsdienu sarežģītajai pasaulei. Taču arī centiens cilvēci sakārtot dažādās “kultūrās”^[10] neatbilst faktam, ka mēs jau sen māojam vairākās kultūrās vienlaikus. Lielum liels cilvēku vairums šos laikos ir “migranti” tādā ziņā, ka viņu biografijā savienojas atšķirīgas kultūras pakāpes, formas un valodas pasaules. Taču arī šķietami pretējais modelis “indivīds” neatbilst realitātei, jo neviens neeksistē viens pats.

Vērtējot 1933.-1945. g. notikumus un Austrumu bloka izveidošanu un norobežošanu no Rietumiem, mums, starp citu, ir savi iemesli noraidīt tā laika domāšanas modeļus. Un šās kritikas galveno iemeslu var atrast Cilvēktiesību deklarācijā, mūsu brīvības jēdziena pamatā.

Cilvēktiesību deklarācija nav tikai Apvienoto Nāciju Organizācijas dibināšanas detaļa, tā ir tās pamats. Cilvēktiesības nav izdomātas tikai pēc 2. pasaules kara, taču to spēks agrāk daudzās valstīs bija niecīgs. Cilvēktiesības neapraksta vis cilvēka norobežošanās brīvību, bet gan – taisni otrādi – cilvēku brīvību viņu dažādajās attiecībās savā starpā. Cienība, tiesības un drošība izsaka cilvēku savstarpējo satiksmi. Nāciju vienošanās oficiāli nosoda deportācijas, aparaidu, nacionālas patstāvības atņemšanu

vai ierobežošanu. Tam vajadzētu pasargāt arī no ideoloģiskas uzurpācijas diktatūras veidā. Tas, ka šodien pieminamos notikumus mēs vispār uztvešam kā cilvēktiesību pārkāpumus, nebūt nav pats par sevi saprotams. Tā laika Latvijas un baltvācu dokumentos man nav izdevies atrast protestus ar šādu pamatojumu.

Tā saucamajiem nacionālsociālistiem cilvēktiesību konvencijas būtu bijušas ne vien nepieņemamas, bet gan viņu fašisma koncepcijai taisni pretējas. 1948. gada 10. decembrī ANO pilnsapulcē Padomju Savienība ar paklausīgajām Austrumu bloka valstīm atturējās balsot par Vispārējo cilvēktiesību deklarāciju. Diez vai baltvāciešiem, kad viņi 1939. gadā tika spiesti izceļot, būtu nācis prātā piesaukt tiesības uz dzimteni. Šai ziņā viņiem nebija nekādu oficiāli atzītu tiesību. Tāpat kā latvieši viņi jutās samaļami starp lielvaru dzirnakmeņiem un neredzēja citas iespējas kā vien pakļauties. Daļa no viņiem varbūt samierinājās ar “jauno uzdevumu”, kas viņus šķita gaidām. Daži varbūt pat lepojās ar to, taču pārsvarā bija sēras un skumjas. Visdrīzāk viņi cerēja izglābties no vēl lielākas nelaimes. Bet atvadoties ar Latvijas himnu, aizbraucēji vismaz skaidri atklāja savu pretrunu un ļāva vaļu savām sērām. Hitlera plāns padarīt baltvāciešus par austrumu kolonizatoriem neizdevās. Tāpat kā citi vājprātīgā diktatora lielie plāni, tas bija ne tikai necilvēcisks, bet arī illūzorisks un nolemts neveiksmei.

Toreizēja britu vēstnieka liecība

Par sēru Nevilu Hendersonu (1882-1942) vēstures grāmatās raksta, ka viņš kļūdīgi vērtējis Hitleru kā kontrolējamu un nosliecamu uz mieru. Viņš esot to arī apbrīnojis. Taču taisni tā liecība, kuŗu tais reizēs citē, runā pavisam citu valodu.[\[11\]](#) Liecība sniedz mums daudz vērtīgu ziņu, jo še runā tāds cilvēks, kas rēgulāri bija tieši un personiski ticis ar nacistu vadoņiem, taču domāja pilnīgi ārpus nacionālsociālistu katēgorijām.

Nacionālsociālismu Hendersons formulēja kā demokrātijas pretstatu, kur tauta tiek pakļauta valstij – “visu skaujošam Molocham zem viena, kas šo valsti valda”. Hendersons novēroja, ka sabiedriskas ierosmes Hitlers uztveŗ tieši tāpat kā idejiski ļoti progresīvo domu par darba nometnēm[\[12\]](#) un palīdz iedzīvotājiem atgūt pašcieņu. Taču šinī apgalvojumā nav pausta cieņa pret Hitleru, jo, visās šinīs citādi labajās idejās pilnīgi ignorējot atsevišķa cilvēka brīvību, viss tika pārvērstš visšausmīgākajā pretmetā. Hendersons arī paredzēja, ka pēc fašisma laika atkal jānāk laikam, kad vācu kultūra atgūs savu pienācīgo vietu pasaulē.

Viņš nepārprotami lika kaunā Hitlera barbarismu kā sistēmas grēkus: žīdu vajāšanu, ticības brīvības neievērošanu, koncentrācijas nometņu necilvēcību (kaut gan ļaunākie gadi tanīs vēl bija priekšā), starptautisko tiesību un pašnoteikšanās tiesību pārkāpumus. Fašismu viņš nosauca par “pretīgu tehniku”, tādējādi trāpot tieši to punktu, kas abām lielajām – Berlīnes un Maskavas – diktatūrām bija kopīgs.

Abas diktatūras bija technokratisks sistēmas. Šai ziņā izpaudās to līdzība un modernums.^[13] Cilvēki un tautas bija pazemoti par objektiem. Līdz ar to katrām īstām tiesībām bija atņemts pamats. Pasaules kaņam sekojošais aukstais kaņš tādā ziņā bija demokratijas un diktatūras sadursmes turpinājums. Pasaules austrumu daļā arī pēc 1945. gada turpināja pastāvēt valsts technokratija, kas nespēj būt demokratiska resp. noliedz cilvēka tiesības. Protams, šī sadursme nebija tik viennozīmīga, kā mums tagad varbūt šķiet. Kamēr Rietumos dažs labs bāzes demokrāts redzēja Austrumus pa daļai apskaidrotā gaismā, tikmēr Rietumi – īpaši ASV – izmantoja arī diktatoru pakalpojumus, lai cīnītos pret “komūnismu” un par demokrātiju. Kad sākās tehniskā revolūcija, kuņas liecinieki mēs esam, bija kārdinājums ar tās līdzekļiem valdīt cilvēkus, nevis – kā radīšanas stāstā likts – radību. Briesmas, ka cilvēks varētu nonākt tehnikas pakļautībā un ļauties tās dinamikai pārvaldāms, nevis pats pret to apliecināties un pakļaut to sev un savām tiesībām, ir vispārējas briesmas un nav aizgājušas pagātnē līdz ar “dzelzs priekškaru”. Arī turpmāk būs mēģinājumi noraidīt demokrātiju kā “nevajadzīgu” un uzņemties aizbildnību ne vien par kādu noteiktu slāni vai atsevišķām tautu grupām, bet par cilvēkiem kopumā. Baltvāciešus “dzelzs priekškars” pastāvīgi un nepārvarami šķīra no viņu pāzaudētās dzimtenes. Arī tiem baltvāciešiem, kas dzīvoja VDR, kontakti bija ļoti grūti, un viņus vienmēr turēja aizdomās par piebalsošanu “revanšistiem”, ja viņi kaut ieminējās, no kurienes cēlušies. Daudz ļaunākā situācijā bija latvieši. Latviešiem trimdā dzimtene šķita zudusi uz visiem laikiem, latvieši Padomju Savienībā bija pakļauti gadu desmitus ilgai okupācijai. Viņiem nācās nevarīgi noskatīties, kā paņem viņu brīvību. Valsts nebrīvībai līdzī nāca Padomju Savienībā parastā personiskā nebrīvība.

Tāču atgriezīsimies pie sēra Nevila Hendersona 1940. g. ziņojuma! Kā vēstī britu diplomāts, Hitlers nespēja saprast, kā tāda demokrātija kā Lielbritānijā var neatzīt un neatskārst Hitlera tiesības Vidus un Austrumu Eiropā pakļaut mazākas un viņaprāt par augstāko vācu kundzību un kultūru zemākas tautas. Pēc britu diplomāta domām Hitlers bija pilnīgi nespējīgs “saprast angļu iedzimto cilvēcības, morāles un brīvības izjūtu”.^[14]

Šis brīvības trūkums izpaudās arī Vācijas valdītāju aprindu savstarpējā satiksmē. No vienas puses arī visvarenākais diktators ir pakļauts savas apkārtnes ietekmei – tā argumentēja Hendersons. No otras puses atklāti tas netika atzīts. Tā sekas pat šai līmenī bija necaurskatāmība un chaoss. Propagandas melu schēma resp. šās šķietami perfektās sistēmas lamatas funkcionēja arī pašas valdošās kliķes ietvaros. Hitleram nekā nevarēja teikt, bet gan tikai pačukstēt, tādējādi padarot viņu par savu paša likumu. Tas Hendersonam izskaidroja chaotiskos notikumus vadoņa tuvākajā apkārtņē, kas starp citu bija noveduši arī pie izceļošanas idejas. “Uz mazākajām nācijām bija jāattiecina nacistu rasiskā pārākuma likums un mūžameža tiesības,” rakstīja Hendersons. Tā viena grupa tika pārcelta no tejiēnes un citurieni, bet kāda cita, novērtējot ikreizējos labumus un zaudējumus, atstāta konkurentiem. Tādi bija apsvērumi, kuņu dēļ baltvāciešiem nācās atstāt savu dzimteni. Savukārt Staļina interese bija tikai iegūt savu labumu no šā nodoma un paplašināt savu varu. Paši baltvācieši un

latvieši neinteresēja ne Hitleru, ne Staļinu. Līguma “interesu sfairas” attiecās tikai uz apgabaliem, pozīcijām un varas iecirkņiem, viss pārējais bija tukša propaganda. Kaņam pēc britu vēstnieka vārdiem bija jāizšķīr, kas ir šķīrējtiesnesis starp nācijām un valstīm – vara vai tiesības – un vai kādas tautas gribai vispār ir kāds svars. Jāatzīst, ka kara iznākums šai ziņā bija divējāds. Rietumos attīstījās tiesības un Eiropas Savienības iedīgļi. Austrumos par šķīrējtiesnesi palika vara, kā rādīja 1953. gada 17. jūnijs, 1956. gads Ungārijā, 1968. gads Prāgā un 1981. gads Polijā. “Proletāriāta” diktatūra atstāja iedzīvotājiem ekstrēmi ierobežotas tiesības.

Katrā ziņā gan baltvācu, gan latviešu griba 1939. gada rudenī tika vienkārši ignorēta, viņiem bija jāpaklusa “vadoņa aicinājumam” resp. jāpakļaujas diktatoru varai. Turpretim Hendersons gaidīja citas mērauklas – principus, kuriem šodien kalpo toreizējo notikumu piemiņa un kuri austrumos no Elbes tika īstenoti tikai pēc pus gadsimta.

Tautu tiesības paredz godīgu rīcību. Jāspēj turēt solījumus. Tautas liktenis un miers nedrīkst palikt dažu atsevišķu cilvēku ziņā. Arī mazām nācijām ir savas tiesības lielu valstu pretenziju priekšā. Tauta ievēl valdību, lai tā kalpotu tai un tās gribai.

Šās gan Latvijā, gan VDR bija izšķirīgās prasības, kas izraisīja politiskās pārmaiņas. Leipcīgā tika sacīts: “Mēs esam tauta”, un Baltijas valstīs tika īstenotas nacionālās patstāvības tiesības attiecībā pret Maskavu. Turpretim Hitlera un Staļina līgums ar pievienoto protokolu bija tikai šķīmi likumīgs. Līgumi pārkāpa brīvās Latvijas Republikas pilsoņu – vienādā mērā latviešu, vācu, žīdu, poļu un krievu – cilvēktiesības.

Piebilde par žīdu slepkavošanu

“Koncentrācijas un nāves nometnes ir laboratorijas, kurās totāls varas aparāts eksperimentāli noskaidro, vai totālītāras sistēmas fundamentālā pretenzija uz totālu cilvēku pārvaldīšanu ir īstenojama.” “Totāla vara, kas visus cilvēkus to bezgalīgajā plūralitātē un dažādībā lūko organizēt tā, it kā visi kopā veidotu tikai vienu vienīgu cilvēku, ir iespējama tikai tad, ja izdodas katru cilvēku reducēt par allaž vienādu un paliekamu reakciju identitāti, tā ka katrs no šiem reakciju saišķiem ir aizstājams ar jebkuru citu.”^[15] Hanna Ārente savā totālītārisma analizē ir parādījusi, ka koncentrācijas nometnes, kurās žīdi stāvēja uz paša pēdējā pakāpiena, nebija vis vācu fašisma misēklis, bet gan tieši tanīs visskaidrāk atklājās tā struktūra un būtība: sistematiska brīvības iznīcināšana.

1939. gadā abu totālītāro lielvaru ēna krita pār Latviju. No cilvēku un tautu perspektīvas raugoties, tās bija pilnīgi dažādas lietas, kas arī pēcāk nav vienā maisā bāzamas: izceļošana, darba nometnes, iznīcināšana, kara noziegumi, bēgšana un okupācija. Baltvācu izceļošana nav tas pats kas Polijas pārvirzīšana vai pat žīdu slepkavošana, čigānu iznīcināšana vai homoseksuālu cilvēku ievietošana koncentrācijas nometnēs. Taču no diktatora viedokļa tas viss ir dažādās pakāpēs viens un tas pats. To var lasīt

Hannas Ārentes analizē. Viņa skaidri parāda notikumu vēsturisko mērogu. Kā izceļošanu jūta un iztulkoja baltvācieši, kas notika latviešos, redzot aizbraucējus un skaidri jaušot, kas pēc tam gaidāms viņiem pašiem, – gar to šā procesa vaininiekiem nebija nekādas daļas. Kad noziedznieks ielaužas svešā namā un nogalina saimnieku, tad viņam par šo cilvēku maza bēda. Taču ģimenei tā ir vīra, tēva vai drauga slepkavība. Tā žīdiem viņu tautas masu slepkavošana kļuva par “holokaustu” – biblisko “dedzināmo upuri”. Baltvāciešiem 1939. gada rudens nozīmēja galīgu dzimtenes zaudējumu. Turpretim trimdas latviešiem arvien vēl atlika cerība atgriezties atbrīvotā dzimtenē, kaut arī šo cerību piepildījuma laiks aizvien attālinājās gandrīz eschatoloģiskā tālumā. No Austrumpolijas uz Rietumprūsiju padzītajiem poļiem klājās grūti, kad Vācijas izraidīto savienības neatzina viņu tiesības arī uz šo jauno spaidu dzimteni – galu galā neba viņi kā poļi 1939. gadā izraisīja karu. Mums nevajadzētu savā starpā strīdēties par to, kā “pareizi” izskaidrot un novērtēt notikumus. Tieši otrādi – mums būtu jāturas pie piedzīvojumu dažādības, lai mēs nekļūtu vēl par pēcākiem totālitaro varu upuriem, kas arī perspektīvu dažādību gribētu upurēt viedokļu vienādībai. Nevar būt tāda vienāda šo notikumu vērtējuma, kā varbūt var postulēt dažu tehnisku atklājumu nozīmi cilvēces vēsturē.

Trīsdesmito gadu varenie ideologi 19. gadsimta “pasaules uzskatus” un idejas uztvēra ar asiņainu nopietnību,[\[16\]](#) saka Hanna Ārente. Līdz tam cilvēce savās reliģijās un filozofijās nevarēja iedomāties, cik radikāls var būt ļaunums. Tāpēc žīdu slepkavošanas piemiņai paliek vislielākā prioritāte. Un nav gana, ka Sanktpēterburgā pie Nevas Polītiskās vēstures muzeja priekšā ir redzams piemineklis Gulaga gūstekņiem. Ar visu taisnīgo niknumu pret okupantu “Padomju Savienību” nedrīkst aizmirst, cik ļoti ir cietušas arī pašas Krievijas tautas. Par spīti Staļina valsts raksturam otrais pasaules karš tām tomēr bija pirmām kārtām aizstāvēšanās karš. Un daudzas tā vēstures lappuses vēl nav uzrakstītas līdz galam, piemēram, par padomju karaģūstekņu noslepkavošanu uz Latvijas zemes.

Baltvācu izceļošana bija Hitlera pirmais solis uz Latvijas zemes. Lai vai kā viņš tos aplidoja ar propagandu – to liktenis viņam bija vienaldzīgs, tie viņam nebija nekas. Un baltvāciešu vienīgā alternatīva bija pašiem nekavējoties atraisīties no savām vēsturiskajām saknēm. Kā jau diktātūrās mēdz būt: izvēle ir tikai starp ļaunumu un ļaunumu. Viņi netika “ielūgti” tikai ierasties jaunā “dzimtenē” – ar “vadoņa aicinājumu” viņi tika ielūgti piedalīties viņa organizētajos noziegumos. Aiz viņiem palika Latvijas Republika, kas apjēdza, ka vācu aizbraukšana tai iezvana pašas galu. Un aiz viņiem palika simt tūkstoši Latvijas žīdu, no kuŗiem daudzi runāja vācu valodu un kuŗiem bija sava daļa gar vācu kultūru, un vairumam no viņiem nebija lemts pārdzīvot nākamos gadus. Tā nebija tikai svešinieku slepkavošana, tā bija arī brāļu slepkavība. Gluži vienalga, cik lielā mērā mēs piederam pie kuŗas nācijas vai apzināmies ar to saistīti – ienaidnieks nekad nav viena nācija; patiesais ienaidnieks ir brīvības un demokrātijas iznīcināšana un tiesību un politikas perversija.

[1] 1933. g. izdotajā izlasē “Bekentnis zu Deutschland”, ievērojamā Leipcigas Dīdericha apgāda sērijas “Deutsche Reihe” pirmajā sējumā.

[2] Vācu propaganda pamatoja šo līgumu ar nepieciešamību novērst Vācijas ielenkumu. Patiesībā ielenkta tika Polija, kuŗu bija nolemts iznīcināt.

[3] Staļinismā partijas aktuālais viedoklis nepārtraukti mainījās, taču tas arvien palika stingri vadības rokās.

[4] Salīdzinājumam Jūlija Langbēna (1851-1907) “Rembrants kā audzinātājs”.

[5] Šie sacerējumi lasāmi viņa darbu vācu izdevuma 5. sējumā.

[6] 5. sējuma 31. lpp.

[7] Domāta ir Vispārējā žīdu strādnieku savienība.

[8] 8. sējums, Leipciga 1928, 498. sleja.

[9] Meyers Lexikon, 8. sēj. 1607. sleja, Leipciga 1928.

[10] Salīdzinājumam Semjuela Filipsa Hantingtona (1927-2008) “Clash of Civilisations”. “Kultūras” jēdziens tikumu izsmalcināšanas nozīmē ir parādījies tikai ap 1800. gadu. Nacionālu valstu veidošanās procesā šo vārdu sāka lietot daudzskaitlī, domājot ar to tagad īpašas civilizācijas izpausmes formas. Piemēram, vēsturnieki tad sāka retrospektīvi runāt, piem., par senajām ēģiptiešu un grieķu kultūrām, domādami ar to vispārējas valodiskas sistēmas vai vēsturiskus laika periodus. Kopš 19. gs. vidus sāka rakstīt “kultūras vēstures”. Jurijs Lotmanis kultūru vispārīgi definē kā nemantotu informāciju. Tadējādi tā ir kaut kā “dabiska” pretstats.

Mūsu tematam svarīgs ir šis uzskatu komplekss, jo repatriācijas fainomens un veids, kā diktatoriskas lielvaras apietas ar Eiropas iedzīvotājiem, norāda uz centienu uzspiest cilvēkiem noteiktu kultūru ideoloģiskā veidolā. Tām “kultūra” bija nevis kas tāds, ko tās atrada jau sev priekšā, bet gan svarīga varas struktūras daļa.

[11] Fragmenti no grāmatas “Failure of mission: Berlin 1937-1939” ir lasāmi autorizētā vācu tulkojumā 1940. g. Londonā izdotā brošūrā “Hitlers Weg zum Krieg”, no 38. līdz 48. lpp.

[12] Idejai par darba nometnēm, kur dažādu slāņu cilvēki kopā strādā un sarunājas, izšķirīgo impulsu ir devis Eigens Rōzenštoks-Hūsī (1888-1973). Viņam bija ietekme arī uz kreizaviešiem, no kuŗiem izveidojās 20. jūlija grupa.

[13] Sal. 1987. g. Dūseldorfas pilsētas mākslas hallē notikušās izstādes “1937. Eiropa priekš 2. pasaules kaŗa” katalogu!

[14] No šā citāta redzams, cik maz šādas pretenzijas bija izplatītas, piem., Vācijā. Tiešām, šādu argumentu nebija arī, piem., Apliecinātājas baznīcas vēstījumā.

[15] Hanna Arendt: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, Frankfurt am Main 1955 (angļu val. 1951), 694. lpp.

[16] Sal. ibid 719. lpp.

